

**DESPRE METODOLOGIA PRIMELOR TRADUCERI ROMÂNEȘTI:
PRIVIRE RETROSPECTIVĂ PRIN PRISMA EXPERIENȚEI
TRADUCĂTORILOR PSALTIRII BĂLGRĂDENE DIN 1651***

Ana DUMITRAN
Muzeul Național al Unirii Alba Iulia

**On the Methodology of Early Romanian Translations:
A Look Back through the Expertise of the Translators of the 1651 Psalter of Bălgrad**
ABSTRACT

This investigation - aimed at reconstructing the historical framework most conducive to the activity of translating the Psalter into Romanian for the first time - attempts to valorise the novelties accumulated by the research of the last decades concerning the effort of translating and retranslating this biblical text into Romanian. The example of the Psalter printed in Alba Iulia in 1651 seemed to me to be a useful landmark from which to look back, because it is the last version for which we can invoke an external confessional impulse, it is at the end of a long course of translation experiments, and the knowledge accumulated about its editing allows us to discuss with a high degree of probability the context in which it was produced. We have also found useful the help that could come from 17th century texts due to the standoff in which research has reached as a result of the identification in all the texts of the Scripture translated in the 16th century of a linguistic layer of the Banat-Hunedoara language, which would necessarily indicate the place where the translation was made, while all the preserved copies and the main sources of the printed versions come from Moldova.

The appearance of the Alba Iulia Psalter is analysed in comparison with the Coresi Psalter of 1570 (as the earliest preserved printed Romanian version of the Psalter, for which we also know the confessional context in which it went to press) and the Sibiu Tetraevangel of 1551-1553 (as the earliest preserved translated and printed Romanian text). The comparison takes into account the sources from which the translations were made and the type of Slavonic wording to which they belong, the identity of the translators and their collaborators (editors, printers, authors of the prefaces), the motivation and the context in which the printed versions were composed. The conclusion drawn from this comparison is that the success enjoyed by the original of the first Romanian translation of the Psalter must be attributed to a high level of religious and/or political patronage, which assumed the accuracy of the translation and supported its dissemination.

The following working hypothesis is proposed: the first Romanian translation of the Psalter took place in "Ruthenia" (historic Maramureș, northern medieval Hungary, the southern part of the Polish – Lithuanian kingdom and northern Moldavia), and was made by a scholar from Banat – Hunedoara, who used a Serbian manuscript of the Bălgrad Psalter type brought to the area by Serbian settlers from estates acquired after 1439 by the despot George Brankovich. As for the motivation for the translation, it must have been the missionary zeal of the Orthodox hierarchy united with Rome by virtue of the Florentine Council, or – on the contrary – the anti-unionist

* Studiu realizat în cadrul proiectului roPSALT – cod PN-III-P4-ID-PCE-2020-293: *O reevaluare a psaltirilor românești din secolul al XVI-lea. Corpus aliniat și studii comparative*, beneficiar: Universitatea „Alexandru Ioan Cuza” din Iași. Mulțumesc Anei-Maria Gînsac, principalul investigator, și lui Vladimir Agrigoroaei pentru sugestiile și corecturile făcute pe parcursul redactării textului.

discourse, since neither Catholicism nor Orthodoxy are opposed to the translation of reading books, but only of books for the church service. It remains to be seen which of the two sides took such an initiative, and not only in "Ruthenia" but also in Moldavia, where the Florentine union also has a troubled history.

Cuvinte-cheie: traducerea Psaltirii, unirea florentină, activitate tipografică, Psaltirea Hurmuzaki, Psaltirea Șcheiană, colegiul universitar de la Alba Iulia

Key words: translation of the Psalter, Florentine union, printing activity, Hurmuzaki Psalter, Șchei Psalter, Alba Iulia university college

Cuantumul literaturii științifice referitoare la *unde* și *de ce* au fost alcătuite primele texte în limba română și *care* au fost acestea este impresionant, dar chiar și simpla trecere în revistă a surselor este inutilă în acest caz, deoarece analize minuțioase pot fi găsite în toate lucrările de sinteză semnate de Ion Gheție și Alexandru Mareș¹. Dificultatea demersului a impus abordări dintre cele mai diverse, fiind încercate – practic – toate căile pe care se putea ajunge la o concluzie. Au fost, pe rând, anunțate ca revelatorii criteriul lingvistic (în special particularitățile fonetice), criteriul grafic, tipul de redacție și vechimea originalelor slavone după care s-a făcut traducerea, implicarea unor surse latine și maghiare, regiunea în care au fost descoperite textele, raportarea la tipăriturile coresiene, circulația și filigranul hârtiei, contextul istoric și curentul cultural-religios. Dar, prin aducerea în ecuație a fiecăruia dintre ele, s-a obținut doar relativizarea concluziilor anterioare, argumentelor cu care au fost pe rând susținute lipsindu-le valoarea probatorie decisivă, caracterul lor ipotetic-speculativ neputând fi depășit din cauza fondului informațional insuficient, atât cel conținut de textele păstrate, care sunt puține și lacunare, cât și cel provenit din sursele arhivistice.

O reluare a discuției în speranța găsirii acelei porțițe interpretative spre domeniul certitudinilor, la care nu s-a ajuns încă în ciuda atâtor insistențe, ar fi cu totul lipsită de sens dacă s-ar realiza doar cu metodele de investigație acum clasice, dar epuizate de generațiile anterioare de savanți. Curajul acestei interogări vine dinspre avantajele oferite de digitalizare, care dă posibilitatea alinierii corpusului de texte avut în vedere până la un asemenea nivel, încât studiul comparativ să permită intuirea traducerii primare din care derivă copiile ajunse până la noi. Se adaugă progresele cercetărilor referitoare la contextul istoric, care au pus în circuitul științific informații documentare necunoscute, precum și ușurința accesului la studiile similare efectuate în spațiile exterioare României, fără cunoașterea cărora am rămâne blocați într-un discurs steril, ilustrat în literatura anterioară de dihotomia *impuls extern – nevoie internă a*

¹ Gheție 1974; Gheție, Mareș 1985; Gheție, Mareș 1994.

traducerilor. Chiar și cu aceste noi surse de informare, drumul spre o concluzie validă nu se întrevide a fi ușor, iar această investigație – având ca scop reconstituirea cadrului istoric celui mai propice pentru activitatea de traducere pentru prima dată în limba română a *Psaltirii* – este, în cazul de față, una retrospectivă, care își propune să valorifice bagajul de noutăți acumulat prin cercetările din ultimele decenii referitoare la efortul de traducere și retraducere în românește a acestui text biblic.

Paradigma *Psaltirii* tipărite la Alba Iulia în 1651 mi s-a părut a fi un reper util dinspre care să privim retroactiv, pentru că e ultima versiune pentru care putem invoca un impuls confesional extern, se află la capătul unui parcurs îndelungat de experiențe de traducere, iar cunoștințele acumulate despre editarea ei permit discutarea cu un grad ridicat de probabilitate a contextului în care a fost realizată. Îmi propun deci, pentru început, să observ în ce măsură provocările la care au fost nevoiți să facă față traducătorii secolului al XVII-lea au fost sau nu aceleași cu cele care au stat în fața traducătorilor din secolele anterioare și cât din acest demers târziu se datorează acumulărilor și experienței generațiilor precedente de cărturari. Această modalitate de analiză ne va conduce, deocamdată, doar la ipoteze de lucru, pentru a căror confirmare va fi nevoie de o sondare mult mai adâncă a realităților istorice din secolele XV-XVI, obiectiv ce va fi realizat într-o etapă viitoare.

Inițiativa traducerii Psaltirii (curentul cultural-religios)

Psaltirea este partea din Scriptură pentru care s-a simțit nevoia traducerii încă din secolele X-XI, de când datează cele mai vechi transpuneri în engleza veche și în vechea germană de sus². Cele mai vechi traduceri în franceza veche sunt estimate a data din prima jumătate sau de la mijlocul secolului al XII-lea³, iar prima din cele patru traduceri pre-husite în limba cehă a fost realizată în jurul anului 1300⁴. Fiecare dintre aceste jaloane vernaculare ale traducerilor biblice a inspirat manifestări similare în spațiile învecinate, ca urmare a raporturilor interumane generate de *peregrinatio academica* – la nivelul elitelor, și de numeroase alte schimburi ori de căutarea refugiului de către diversele forme de erezie manifestate în Occident anterior Reformei lui Luther – la nivel popular. În mișcarea culturală care ne interesează, nodul acestei încrângături de relații culturale a fost fără doar și poate Boemia, situată la frontiera catolicismului și, tocmai de aceea, atractivă pentru eretici, dar și un spațiu de mare efervescentă culturală, ca urmare a întemeierii de către împăratul Carol al IV-lea de Luxembourg a Universității din Praga, în 1347, precum și a Mănăstirii Emmaus

² Sasu 2019, p. 39; Tax 2016.

³ Agrigoroaei 2019a, p. 29-37.

⁴ Voleková 2019, p. 47-53.

a benedictinilor glagoliți aduși din Croația la Praga de același împărat și – se crede – însărcinați cu traducerea Bibliei. Ulterior, ei vor fi invitați și de suveranii Poloniei pe teritoriul regatului lor, probabil cu scopul convertirii rutenilor ortodocși⁵. O astfel de inter determinare a factorilor culturali și a căilor de transmitere a nevoii de înțelegere a textelor sfinte a ridicat problema existenței unui raport între traducere și erezie⁶, punerea în opoziție a ereziei și folosirii limbilor vernaculare, pe de o parte, cu ortodoxia credinței și folosirea latinei, pe de altă parte, reprezentând – poate – o greșeală a istoricilor, deoarece ideile eretice puteau fi vehiculate la fel de ușor și prin intermediul latinei⁷. Ca urmare, decupajul informațional fiind oricum incomplet, din cauza pierderii originalelor traducerilor Psaltirii și a mării majorități a copiilor lor, tratarea împreună a ansamblului literaturii, deopotrivă biblice și parabiblice (în special scrieri de edificare morală), ar putea fi singura cale de soluționare a întrebărilor *de ce, unde și care* au fost primele texte traduse⁸.

Extrapolând la spațiul românesc, unde vedem că traducătorii *Psaltirii* albaiulieni din 1651 sunt aceiași cu ai *Noului Testament* tipărit trei ani mai devreme, în 1648⁹, chiar și sursele folosite fiind aceleași¹⁰, și unde găsim – ca peste tot de altfel – psalmi risipiți prin diverse cărți de cult traduse în secolul al XVI-lea¹¹, care nu au fost întotdeauna preluați din traducerile existente ale *Psaltirii*, ci remodelați de traducătorii respectivelor cărți¹², ceea ce îi face extrem de utili efortului de stabilire a filiației versiunilor cunoscute ale *Psaltirii românești*, trebuie să admitem – împreună cu cei mai de frunte reprezentanți ai filologiei românești deja numiți, Ion Gheție și Alexandru Mareș, – că „o cercetare temeinică asupra epocii de început a scrisului românesc nu poate fi întreprinsă decât având la dispoziție totalitatea informațiilor pe care textele secolului al XVI-lea sunt în măsură să le furnizeze”¹³. Îmi permit să adaug doar că un ajutor ar putea veni și dinspre textele secolului al XVII-lea, în contextul penuriei documentare și al impasului în care a ajuns cercetarea ca urmare a identificării în toate textele Scripturii traduse în secolul al XVI-lea a unui strat

⁵ Verkholantsev 2008, p. 27, 33.

⁶ Agrigoroaei 2019b, p. 17.

⁷ Agrigoroaei 2019b, p. 65-68.

⁸ Agrigoroaei 2019b, p. 69.

⁹ Mârza 1992, p. 518-519; Nagy 2021, p. 220-221.

¹⁰ Pavel 2001, p. 183, 189, 192-195.

¹¹ Psalmul 151 din *Codicele Bratul* (1559-1560), grupajul de psalmi care însoțește *Molitvenicul* tipărit împreună cu *Tâlcul Evangheliilor* (1567-1568), psalmul 50 din *Liturghier* (Brașov, 1570).

¹² Psalmul 50 a fost preluat din *Molitvenicul* tipărit în 1567-1568 și supus unei revizii (Gheție, Mareș 1985, p. 312). Grupul de psalmi din *Molitvenic* a fost preluat din *Psaltirea Săulescu* (Brașov, 1568) și confruntat cu *Psaltirea* maghiară a lui Benczédi Székely István, tipărită la Cracovia în 1548 (RMNy 74a) (Nagy 2021, p. 59, 95).

¹³ Gheție, Mareș 1985, p. 72.

lingvistic bănățean-hunedorean, care ar indica *neapărat* locul unde a fost făcută traducerea, în vreme ce toate còpiile păstrate și sursele principale ale versiunilor tipărite provin din Moldova¹⁴.

Desigur, fiind o problemă a originilor scrisului în limba română, cea mai mare parte a cercetării a fost direcționată asupra a ceea ce îi putea motiva pe trăitorii secolului al XVI-lea, studiile dedicate fenomenului de traducere din secolul următor fiind – cantitativ – mult mai puține, deși – teoretic – problematica a rămas aceeași: aceleași provocări au stat în fața traducătorilor *Psaltirii* tipărite la Alba Iulia în 1651, care au fost nevoiți să-și aleagă sursele, să compare versiuni, la fel cum au procedat și antecesorii lor și cum va proceda peste două-trei decenii și mitropolitul moldovean Dosoftei pentru a putea da la tipar atât *Psaltirea de-nțăles* (Iași, 1680)¹⁵, cât și *Psaltirea pre versuri tocmită* (Uniev, 1673). Singura diferență este că grupul de ardeleni, anunțând încă de pe pagina de titlu că traducerea s-a făcut „den izvod jidovesc”, pretinde indirect că a luat totul de la început, rezultatul fiind – se subînțelege – o traducere nouă. De asemenea, deși aparent ar fi trebuit să fi fost depășită dilema impuls extern – impuls intern, care a pus atât de mult la încercare opiniile istoricilor și filologilor din a doua jumătate a secolului al XX-lea, mai degrabă din rațiuni politice decât de natură științifică¹⁶, în secolul al XVII-lea spectrul opțiunilor se restrânge suficient pentru a nu mai exista dubii că *Psaltirea* albaiuliană a fost rezultatul misionarismului calvin între românii din Transilvania, mărturisit de însuși traducători în „Predoslovie către Măria Sa, Craiul Ardealului”¹⁷, sau că eruditul mitropolit Dosoftei a dorit să ofere credincioșilor săi moldoveni șansa de a se ruga în limba proprie, justificându-și decizia cu același pasaj evanghelic din 1 Corinteni 14 invocat și de corifeii protestantismului¹⁸. Din perspectiva acestor realități, mult mai bine cunoscute documentar, e mai ușor de înțeles că istoriografia a creat o falsă dilemă, deoarece traduceri în limba română au apărut – și în secolul al XVII-lea, ca și anterior – la intersecția unui impuls

¹⁴ Gheție 1974; Gheție, Mareș 1985.

¹⁵ Cobzaru 2007, p. 22-25.

¹⁶ Amendată inițial (Gheție 1968, p. 255), teza prevalării factorilor interni a fost lansată de P. P. Panaitescu într-un moment destul de dificil din biografia sa, maculată – din perspectiva autorităților politice ale vremii – de mai vechea cooperare cu legionarii (vezi Panaitescu 1965, p. 66-97). Accentuarea atitudinii protocroniste a discursului politic, pe fundalul degenerării scrisului istoric ca urmare a intruziunilor cenzurii comuniste, a făcut din apelul la această teorie o componentă importantă a oricărui discurs despre motivația primelor traduceri în limba română.

¹⁷ „Aceștia toate văzându-le și luându-le aminte Măria ta, milostive Doamne Craiu, (...) ai porâncit noao slugilor Măriei tale, împreună cu Semeon Stefan Mitropolitul din scaunul Belgradului (...), să izvodim Psaltirea lui David den limbă jidovească pre limbă rumânească, ca să o poată ceti înțelegându-o și mic și mare (...), pentr-aceaia ne-am silit, din porunca Măriei tale, și am izvodit și le-am isprăvit cu cheltuiala Măriei tale (...).”

¹⁸ Dosoftei 2007, p. 277-278.

extern (reprezentat de modelul husit, catolic, luteran sau calvin, în funcție de gradul lor de proximitate cu traducătorul) cu impulsul intern (resimțit ca o necesitate didactico-juridică și de evoluție a societății românești, a cărei conștiință a decalajului față de alte componente etno-lingvistice ale Creștinătății se deșteaptă periodic și acționează pentru remedierea întârzierii). În alți termeni, existența originalului Psaltirilor rotacizante, al Psaltirii Ciobanu și al Psaltirilor coresiene din 1568-1570, precum și a ediției din 1651 trebuie puse pe seama unui impuls extern cu o coloratură confesională diversă, a cărui manifestare până la uzură și diluarea totală a mesajului dogmatic a provocat o inversare a straturilor confesionale, cel ortodox ridicându-se deasupra celorlalte și revendicând pentru sine aceeași nevoie, devenită impuls intern și materializată în Psaltirile coresiene slavo-române tipărite în deceniile '70-'80 ale secolului al XVI-lea și în edițiile patronate de mitropolitul Dosoftei un veac mai târziu.

Metodologia traducerii (studii de caz)

Pentru a dovedi cele afirmate mai sus, propun studierea comparativă a apariției *Psaltirii* albaiuliene cu apariția a două tipărituri din secolul al XVI-lea pe care le consider emblematic pentru efortul de traducere, editare și tipărire în limba română, și anume *Psaltirea* coresiană din 1570 (ca cea mai veche versiune românească tipărită păstrată a Psaltirii, pentru care cunoaștem și contextul confesional în care a ajuns la tipar) și *Tetraevanghelul* sibian din 1551-1553 (ca cel mai vechi text tradus și tipărit în limba română păstrat). Comparația are în vedere sursele după care s-au realizat traducerile și tipul de redacție slavonă de care ele aparțin, identitatea traducătorilor și a colaboratorilor lor (editori, tipografii, autori ai prefețelor), motivația și contextul în care au fost alcătuite versiunile tipărite. Informațiile sunt prezentate sub forma unor tabele sintetice, pentru a le putea urmări mai ușor cuantumul și veridicitatea, iar discuțiile sunt mutate în notele de subsol. Prin suprapunerea lor, vom putea verifica gradul de certitudine privind cunoștințele pe care le avem în acest moment și vom putea argumenta utilitatea emiterii unor noi ipoteze de lucru, ca bază pentru continuarea cercetării.

	<i>Psaltire, Alba Iulia, 1651</i>	<i>Psaltire, Brașov, 1570</i>	<i>Tetraevanghel, Sibiu, 1551-1553</i>
Surse	grecești ¹⁹ ;	Traducerile românești anterioare ²⁰ .	O traducere românească

¹⁹ Cel puțin două: Septuaginta (mărturisită de traducători în Predoslovia către cititori și glosa la versetul 22 al psalmului 9, recognoscibilă datorită dispunerii psalmilor în catisme și a concordanței titlurilor la psalmii 32 și 43 – Pavel 2001, p. 182-183); altă variantă, accesibilă prin intermediul unei Biblii poliglote (mărturisită de traducători în nota introductivă la psalmul 147 – Pavel 2001, p. 182).

Surse			anterioară ²¹ ;
	<i>Psaltire, Alba Iulia, 1651</i>	<i>Psaltire, Brașov, 1570</i>	<i>Tetraevanghel, Sibiu, 1551-1553</i>
	latine ²² ;		slavone ²³ ;

²⁰ Singura identificabilă, astăzi și ea pierdută, este așa-numita Psaltire Săulescu (vezi Săulescu 1875), o versiune tipărită în 1568, probabil tot la Brașov și tot de echipa lui Coresi, posibil bilingvă, slavo-română (Gheție, Mareș 1985, p. 304, 308).

Examenul filologic a stabilit că textul dat la tipar a fost o versiune derivată dintr-un original comun tuturor Psaltirilor românești manuscrise și tipărite, a cărui vechime nu a putut fi estimată și a cărui circulație a presupus ramificarea în 3 versiuni, A, B și C, din care C reprezintă versiunea tipărită, rezultată din revizia lui B (Gheție, Mareș 1985, p. 304, 308).

Versiunea A, posibil identică cu originalul, trebuie să fi fost slavo-română, a avut ca sursă un text aparținând redacției slavone pre-athonite (anterioară secolului al XIV-lea) înrudit cu Psaltirea de la Belgrad de la sfârșitul secolului al XIII-lea.

La un moment dat, versiunea A a fost modificată prin colaționare cu un text slavon diferit, de redacție athonită (secol XV), rezultând versiunea B, căreia i se subsumează copiiile rotacizante realizate în Moldova cunoscute sub denumirile de Psaltirea Hurmuzaki, Psaltirea Șcheiană și Psaltirea Voronețeană, apoi grupajul de psalmi din Moltivnicul tipărit în 1567-1568 și varianta ajunsă în mâinile episcopului Pavel Tordași, care i-a încredințat-o lui Coresi spre tipărire.

Ca urmare a reviziei aplicate acestora din urmă, revizie ce pare să fi constat doar în modernizarea limbii și introducerea lexicului aparținând stratului sudic al limbii române, care s-a adăugat astfel celui nordic format din amestecul graiurilor bănățean-hunedorean (aparținând originalului traducerei), moldovenesc și nord-ardelenesc (acumulat prin copieri succesive), a rezultat versiunea C, care ar trebui să fie identică cu Psaltirea Săulescu.

Prin revizii ulterioare ale versiunii C au rezultat Psaltirea tipărită în 1570, varianta românească din Psaltirea slavo-română tipărită în 1577 și varianta manuscrisă cunoscută sub denumirea de Psaltirea Ciobanu, copiată în Moldova. Din colaționarea variantei românești a Psaltirii slavo-române tipărite în 1577 cu Psaltirea Hurmuzaki (sau mai probabil cu o copie a ei) a rezultat varianta românească din Psaltirea slavo-română tipărită în 1589.

Această reconstituire a filiațiilor a fost făcută cu ajutorul rezultatelor cercetărilor publicate de Ion Gheție și Alexandru Mareș, sintetizate în volumul publicat în 1985 (p. 304, 308, 315), completate recent de studiile lui Iosif Camară (Camară 2021, p. 72-81; Camară 2022, p. 81-94). O întrebare se pare retorică, altfel filologiei și-ar fi pus-o până acum, este distanța în timp care separă versiunile A și B, mai precis dacă versiunea A, care are la bază un text aparținând redacției slavone pre-athonite a Psaltirii, adică anterior secolului al XIV-lea, a fost realizată anterior ajungerii în spațiul românesc a textelor de redacție athonită sau alegerea unei surse mai vechi a fost doar rezultatul hazardului?

²¹ Prezența deopotrivă a echivalărilor corecte și a celor greșite este dovada că a fost revizuit un text primitiv tradus din slavonă, prin confruntarea cu versiunea lui Luther și cu cea slavonă paralelă (Florescu 2015, p. 186-188).

²² Cel puțin două: Vulgata (mărturisită în nota introductivă la psalmul 147 – Pavel 2001, p. 182), Biblia sacra, ediția Tremellius-Junius (identificată de Gherman 1999, p. 403, contestată de Pavel 2001, p. 184) sau o ediție poliglotă (Pavel 2001, p. 183, 189, 192-195 – susținut de Nagy 2021, p. 224-225 – propune traducerea din ebraică în latină a lui Sante Pagnini, publicată de Robert Estienne la Lyon în 1528, apoi de Michel Servet, la Lyon în 1542, preluată în edițiile poliglote din a doua jumătate a secolului al XVI-lea îngrijite de Christophe Plantin și François Vatable).

²³ Una dintre sursele slavone, folosită se pare mai degrabă pentru control (Florescu 2015, p. 182-183, 186-188), a fost textul slavon paralel, identic cu cel din *Tetraevanghelul* sibian din 1546 (Gheție, Mareș 1985, p. 339-341; Agrigoroaei 2018, p. 88-90), care la rândul lui reproduce

Surse	<i>Psaltire, Alba Iulia, 1651</i>	<i>Psaltire, Braşov, 1570</i>	<i>Tetraevanghel, Sibiu, 1551-1553</i>
	ebraică ²⁴ ;		germane ²⁵ ;
	maghiare ²⁶ ;		maghiară ²⁷ ;
	germană ²⁸ ;		poloneză ²⁹ ;
	slavonă ³⁰ ;		cehe ³¹ .
	traducerile româneşti anterioare ³² ;		
	alte surse ³³ .		
Traducători / revizori	Ieromonahul Silvestru ³⁴ ;	Coresi ³⁵ ;	Filip Pictor/Moldoveanul ³⁶ ;
	Ştefan Fogarasi ³⁷ ;	Episcopul Pavel Tordaşi ³⁸ .	Traducător din Banat-

versiunea tipărită la Târgovişte în 1512 (*Evangheliar 1551-1553*, p. 90; Demény 1969, p. 237; Ostapczuk 2022). Greşelile de traducere (care nu există în versiunea germană a lui Luther) atestă folosirea unui original slavon, altul probabil decât cel publicat în coloana paralelă (Florescu 2015, p. 182-183). Omiterea simultană a unor fragmente, atât în textul românesc, cât şi în cel slavon alăturat, nu se poate explica întotdeauna prin neatenţia tipografului, ci este consecinţa colonaţionării cu un text slavo-român intercalat (Florescu 2015, p. 194). Formele slavone de acuzativ terminate în -u în loc de -ж – cu toate că textul e de redacţie bulgară – fac posibil ca la baza traducerii româneşti să stea un text slavon de redacţie bulgară prezentând uneori forme slavone sârbe sau slavo-ruse (*Evangheliar 1551-1553*, p. 14).

²⁴ Mărturisită de traducători pe pagina de titlu, în Predoslovie către craiul Ardealului, în glosa la versetul 22 al psalmului 9 şi în nota introductivă la psalmul 147, accesibilă prin intermediul unei Biblii poliglote care conţinea traducerea latină a lui Sante Pagnini (Pavel 2001, p. 189, 182-197).

²⁵ Biblia lui Luther (*Evangheliarul 1551-1553*, p. 10-14; Demény 1965, p. 1037), Biblia Mentelin, 19 ediţii între 1466-1518 (Florescu 2015, p. 196, 200-201).

²⁶ Două: Károlyi Gáspár, *Biblia*, Vizsoly, 1590 (Fejér 2012, p. 126-127) şi versiunea lui Heltai tipărită în 1560 (Pavel 2001, p. 197).

²⁷ Noul Testament, ediţia Pesti Gábor, Viena, 1536 (Nagy 2021, p. 36).

²⁸ Biblia lui Luther (Pavel 2001, p. 182).

²⁹ Noul Testament, ediţia Murzynowski – Seklucjan, Królewiec, 1551 (Nagy 2021, p. 39, 42).

³⁰ Biblia de la Ostrog (Nagy 2021, p. 221).

³¹ Biblia de la Drezda, ms., cca 1360 (non-husită), Biblia de la Olmütz, ms., 1417 (non-husită) (Florescu 2015, p. 168, 171, 175-176, 196, 200-201; Nagy 2021, p. 33-35, 41-42, 47-50).

³² Au fost identificate corespondenţe lexicale cu Psaltirea Şcheiană, Psaltirea Hurmuzaki, Psaltirea coresiană din 1570, Psaltirea slavo-română a lui Şerban Coresi din 1589 (Papp 1896, p. 170-182; Ursu 1987, p. 427-442; Mărza 1992, p. 519; Pavel 2001, p. 181, 193-194).

³³ Folosite pentru redactarea Predosloviei către cititori (Johannes Piscator, prefaţa la Psaltirea editată de el, 1611; Sf. Vasile cel Mare, *Laus Psalmorum*, varianta editată de Tremmelius-Junius; Robertus Bellarminus, prefeţele identice la *Explanatio in psalmos*, Coloniae, 1611, şi *In omnes psalmos dilucida explanatio*, Brescia, 1611; Hilarius, Hieronymus, Euthymius Zigabenus – Conţac 2019, p. 100; Nagy 2021, p. 226-231).

³⁴ Angajat de principele Gheorghe Rákóczi I pentru traducerea Noului Testament, implicarea sa în traducerea Psaltirii este susţinută de Iorga 1989, p. 179, şi Nagy 2021, p. 205, 207, 212, 221, şi respinsă de Meteş 1935, p. 399, şi Mărza 1998, p. 47.

³⁵ Revizor responsabil doar pentru stratul sudic al limbii (Gheţie, Mareş 1985, p. 304, 308).

³⁶ Acceptat în calitate de revizor al textului, responsabil pentru particularităţile lingvistice neromâneşti şi moldoveneşti, eventual şi pentru cele sudice (Florescu 2015, p. 186-188).

Traducători / revizori			Hunedoara ³⁹ ;
	<i>Psaltire, Alba Iulia,</i> 1651	<i>Psaltire, Brașov,</i> 1570	<i>Tetraevanghel, Sibiu,</i> 1551-1553
	Teologi calvini de la Colegiul bethlenian ⁴⁰ ;		Foști studenți din Moldova sau Transilvania la universitățile din Cracovia sau Viena ⁴¹ ;
	Preoți români cârturari ⁴² ;		Traducere în „Rutenia” ⁴³ ;

³⁷ Pe baza mărturisirii sale din prefața *Catehismului* pe care l-a publicat în 1648, cum că are deja tradusă o „parte din psalmii lui David” (susținut de Bunea 1902, p. 356, și Meteș 1935, p. 395, contestat de Juhász 1940, p. 192, și Pavel 2001, p. 46, 63).

³⁸ Acceptat doar în calitate de comanditar, deși originea sa din Hunedoara și contactele strânse cu cârturarii bănățeni pe care le-a avut succesul său și, cu singuranță, și el îl îndreptătesc la a fi considerat revizor și ar putea justifica, cel puțin în acest caz, prezența în text a lexicului bănățean-hunedorean. Dar pentru că această componentă a stratului nordic al limbii române e comună tuturor textelor traduse în secolul al XVI-lea, ipoteza traducerii în Moldova sau nordul Ardealului și a copierii în Banat-Hunedoara a fost considerată mai puțin probabilă (Gheție, Mareș 1985, p. 307-308).

³⁹ Eventual utilizator al grafiei latine cu ortografie maghiară, datorită diferențelor față de textul tipărit de Coresi în 1560-1561 (Gheție 1966, p. 73-77, 79).

⁴⁰ Cipariu 1858, p. XXI-XXII. Unul dintre ei a putut fi studentul Petrus S(imon) Karansebesi Walachus, înrudit cu familia Halici, căruia Bisterfeld îi laudă calitățile în lucrarea sa *Beata Beatae Virginis ars*, Alba Iulia, 1651, RMNy 2366 (Nagy 2021, p. 218-220). În calitate de cunosători de ebraică, profesorii Bisterfeld și Keresztúri pot fi trecuți și ei în rândul potențialilor contributory la apariția *Psaltirii* din 1651 (Nagy 2021, p. 224).

⁴¹ Johannes Moldaviensis de Teleyth = Tileagd (Bihor) se înscria în 1493 la Universitatea din Cracovia, pare să fi fost de origine română, sigur a învățat ceha (lingua franca a mediului aristocratic din Polonia) (Nagy 2021, p. 34-35); Andreas Clementis Balachi de Dena (Deva) se înscrie în 1492 la Universitatea din Viena, poate fi considerat și el de origine română, știa precis limba germană, deci putea contribui la traducerea Bibliei lui Mentelin, iar originea din Deva poate explica prezența elementelor dialectale bănățene și hunedorene în textul românesc (Nagy 2021, p. 35). E greu de închipuit că foști studenți ai universităților din Cracovia sau Viena nu ar fi folosit pentru traducere versiuni latine și grecești. Dar textul *Tetraevanghelului* sibian nu oferă niciun indiciu de traducere care să dovedească influența variantei latine sau grecești a textului Noului Testament (Nagy 2021, p. 35). Vezi și nota 83.

⁴² Conform mărturisirii lui Simion Ștefan din Predoslovia către crai a Noului Testament: „măria ta (...) mi-ai poruncit să caut în popii miei preuți cârtulari și oameni înțelepți, care să știe izvodi”. Unul dintre ei a putut fi preotul Ștefan Stoia din Ciugud, înnoobilat în 1649 pentru meritele sale de cârturar (Dumitran, Mircea 2000-2001). Un altul trebuie să fi fost protopopul Ioan din Ilia, pe care Gheorghe Csulay îl recomandă în 24 decembrie 1646 ca fiind „de loc din Țara Făgărașului (...), un tânăr isteț, un bun maghiar, care scrie foarte frumos ungurește și, asemenea, înțelege cărțile ungurești. În traducerea Noului Testament este diacul și ajutorul meu. În timpul traducerii, i-am arătat și lui locurile controversate și astfel a căpătat și el cunoștințe mai mari în domeniul religiei” (Nagy 2021, p. 207).

⁴³ Adică în zona Maramureșului și a Moldovei de Nord, singura din Bazinul Carpatic unde cele 5 limbi (cehă, polonă, germană, română, maghiară) erau vorbite simultan în cursul secolelor XV-XVI. Pentru armonizarea cu teoria traducerii în Banat-Hunedoara a lui Ion Gheție și Alexandru

Traducători / revizori	<i>Psaltire, Alba Iulia, 1651</i>	<i>Psaltire, Braşov, 1570</i>	<i>Tetraevanghel, Sibiu, 1551-1553</i>
	Mitropolitul Simion Ştefan ⁴⁴ ;		Mai mulți traducători ⁴⁵ .
	Superintendentul Gheorghe Csulay ⁴⁶ ;		
	Cărturari de la Caransebeş sau Lugoj ⁴⁷ .		
Tipografi	Monogramistul M. S. ⁴⁸ ;	Coresi și echipa sa ⁴⁹ .	Filip Pictor/Moldoveanul ⁵⁰ .
	Ştefan din Ohrida ⁵¹ ;		
	Logofătul Dumitru ⁵² ;		
	Tipografi ruși ⁵³ .		
Grafica	ucraineană ⁵⁴ ;		

Mareş este propusă existența unei versiuni intermediare copiată de un bănăţean-hunedorean (Nagy 2021, p. 48, 50-52). Vezi și nota 83.

⁴⁴ Conform mărturisirii traducătorilor din Predoslovnia către cititori a *Psaltirii*: „Măria ta ai promis noao slugilor, împreună cu Simion Ştefan”. Calitatea de traducător i-a fost acceptată doar de Cipariu 1858, p. XXI-XXII, ceilalți cercetători pronunțându-se doar pentru o implicare de complezență (Mârza 1998, p. 48), eventual în procesul de tipărire (Pavel 2001, p. 47).

⁴⁵ Tasmowski 2007, p. 545-558. Surse multiple sau mai mulți traducători? – se întreabă Ioan Florin Florescu. Multe dintre echivalările multiple sunt grupate, semn că se foloseau surse diferite de la un pasaj la altul (Florescu 2015, p. 192).

⁴⁶ Acceptat doar ca autor al prefețelor de Păcurariu 1973, p. 1213, contestat de Pavel 2001, p. 154-155, și ca editor de Mârza 1998, p. 54, dar care se dovedește a fi fost unul dintre revizorii textului Noului Testament, conform documentului din 24 decembrie 1646 citat mai sus, în nota 42, și a unei însemnări a profesorului Isaac Basirius, care îl descrie ca „bărbat harnic, fiind primul care a editat de dragul românilor, Noul Testament, *Psaltirea* lui David și un catehism în limba română” (Nagy 2021, p. 207, 211, 221).

⁴⁷ Tepelea 1970, p. 74. Intuiția cercetătorului a fost confirmată de identificarea lui Petrus Simon ca potențial colaborator, pentru care vezi mai sus, nota 40.

⁴⁸ Mârza 1992, p. 519; Mârza 1998, p. 49; Pavel 2001, p. 47. Cele două inițiale, care apar pe fila 294v a *Psaltirii*, dar și în compoziția gravurii cu reprezentarea Sfintei Treimi, care decorează deopotrivă *Psaltirea* din 1651 și *Noul Testament* din 1648, au fost întregite M(onah) S(ilvestru) de Iorga 1989, p. 179, și M(itropolit) S(tefan) de Mârza 1992, p. 519, și de Pavel 2001, p. 47.

⁴⁹ Conform mențiunii din epilog.

⁵⁰ Gheție, Mareş 1985, p. 339-341.

⁵¹ Binder 1974, p. 247; Pavel 2001, p. 53.

⁵² Conform unei însemnări de pe exemplarul de la Reea al *Psaltirii* (Mârza 1991, p. 89; Mârza 1992, p. 518-519; Pavel 2001, p. 54-56). Mârza 1998, p. 49, nota 124, se pronunță pentru o altă identitate a logofătului Dumitru, considerându-l a aparține grupului de tipografi de la sfârșitul secolului al XVII-lea.

⁵³ Ştrempel 1955, p. 40. Autorul nu își argumentează afirmația, dar presupun că ea s-a datorat modelelor ucrainene urmate de tipografiai *Noului Testament* și ai *Psaltirii*, aduse de la Kiev de Ştefan din Ohrida împreună cu tiparnița dăruită de mitropolitul Petru Movilă voievodului Matei Basarab (BRV, vol. IV, p. 183-185; Pavel 2001, p. 53).

Grafica	<i>Psaltire, Alba Iulia, 1651</i>	<i>Psaltire, Brașov, 1570</i>	<i>Tetraevanghel, Sibiu, 1551-1553</i>
	occidentală ⁵⁵ .		
Motivația traducerii / tipăririi	misionară ⁵⁶ ;	misionară ⁵⁷ .	misionară ⁵⁸ ;
	didactică ⁵⁹ ;		economică ⁶⁰ ;
	edificare spirituală ⁶¹ .		didactică ⁶² .
Contextul istoric	Afirmarea capitalei – acum dotată cu academie – ca centru cultural de prestigiu ⁶³ ;	Înființarea prin hotărâre dietală a Episcopatului românesc reformat, în 1566, și însărcinarea sa cu convertirea românilor ⁶⁴ ;	Mișcarea protestantă timpurie ⁶⁵ (husită ⁶⁶);
	Perioada de apogeu a autoritarismului princiar, dublat de confesionalismul Bisericii reformate maghiare ⁶⁷ ;	Extinderea activității tipografice în spațiile Europei Centrale și de Sud-Est ⁶⁸ .	Extinderea activității tipografice în spațiile Europei Centrale și de Sud-Est ⁶⁹ .
	Revirimentul Ortodoxiei ca urmare a activității pastorale și culturale desfășurate de		

⁵⁴ Îndeobște se consideră că modelele ucrainene au fost filtrate prin experiența acumulată deja de gravorii tipografilor active în Țara Românească și Moldova (Pavel 2001, p. 101-102, 110-112, 115, 119-120, 365).

⁵⁵ Influențe de sorginte slovacă și maghiară (tipografiile de la Bratislava, Trnava, Košice, Debrecen și Alba Iulia), vizibile în redarea stemei Rákóczi și în maniera de decorare a foilor de titlu (Pavel 2001, p. 111, 115-117, 365).

⁵⁶ Conform mărturisirii de pe foaia de titlu: „cu îndemnarea și porunca” principelui. Editarea *Psaltirii* este considerată o culme a ofensivei calvinismului și protestantismului din epoca Principatului (Mârza 1992, p. 515).

⁵⁷ La solicitarea episcopului român reformat Pavel Tordași.

⁵⁸ În cazul în care acceptăm conexiunea cu unul dintre curentele protestante.

⁵⁹ Conform mărturisirii din Predoslovie către crai: „ca să propoveduiască Evanghelia în toate limbile, întru limba lor ca să înțeleagă”. Vezi și Mârza 1992, p. 518.

⁶⁰ Cartea era deopotrivă un obiect de cult și un produs comercializabil.

⁶¹ Lipsa indicatorilor de lectură în biserică a fost interpretată ca o opoziție la folosirea frecventă a *Psaltirii* în oficierea serviciilor religioase calvine, *Psaltirea* albaiuliană fiind percepută ca o carte de lectură individuală (Mârza 1992, p. 514-515).

⁶² Susținută de structura bilingvă a textului.

⁶³ Pavel 2001, p. 365.

⁶⁴ Dumitran 2010.

⁶⁵ Demény 1971, p. 98.

⁶⁶ Iorga 1904, p. 19-20; Florescu 2015, p. 200-201; Agrigoroaei 2018, p. 88-90.

⁶⁷ Concretizate în asumarea de către principe și superintendent a reformării Bisericii românești prin instituirea unui sistem de control articulat într-un program de 15 puncte, a cărui subscriere a devenit condiție obligatorie pentru ocuparea scaunului mitropolitan (Dumitran 2001-2002).

⁶⁸ A se vedea importanța producție de carte slavonă a tipografiei lui Coresi.

⁶⁹ A se vedea interesul lui Filip Pictor și al susținătorilor săi financiari pentru tipărirea de carte slavonă și succesul de care s-a putut bucura ediția sibiană din 1546 a *Tetraevanghelului* slavon.

Contextul istoric	mitropolitul Petru Movilă la Kiev, cu repercusiuni majore și asupra țărilor române, dar și asupra întregii Biserici Răsăritene ⁷⁰ .		
--------------------------	--	--	--

Să observăm pentru început că, dacă rubrica aferentă *Psaltirii* tipărite în 1651 este mai plină decât celelalte, prea puține dintre informațiile incluse în ea pot fi considerate certitudini, deci procentul real de cunoaștere este cam același în legătură cu fiecare dintre cele trei tipărituri, mici diferențe intervenind doar cu privire la capitolele în care am împărțit cunoștințele. Știm astfel ceva mai mult despre personajele-cheie responsabile cu apariția *Psaltirii* albaiuliene, dar la fel de puțin despre cine au fost în realitate traducătorii cărții, despre cum și-au distribuit ei munca și care au fost exact sursele folosite. Cert este doar că acestea au fost mai multe și mai diverse decât au avut la dispoziție alcătuitoarii versiunii tipărite în 1570, fapt explicabil, dacă ne gândim că Alba Iulia se număra deja de două decenii printre orașele universitare. Dar cel mai spectaculos ne apare travaliul din spatele versiunii românești a ediției sibiene a *Tetraevanghelului*, iar succesul de care s-a bucurat cea mai veche traducere în limba română a *Psaltirii* este indiciul cel mai clar că efortul pe care l-a implicat a fost depus cu aceeași responsabilitate, care a presupus, pe lângă o foarte bună cunoaștere a limbii slavone, și accesul la manuscrise redactate în medii renumite pentru nivelul lor de erudiție, altfel spus, un înalt patronaj bisericesc și poate chiar politic. În acest punct, comparația cu traducerea efectuată la Alba Iulia, capitala Principatului, cu implicarea perseverentă și entuziastă, am putea spune, a principelui, superintendentului, mitropolitului și elitei intelectuale din proximitatea colegiului academic, își relevă cel mai bine importanța. Căci ea devine oglinda prin care, privind retrospectiv, ar trebui să putem ajunge la locul și momentul în care opere filologice la fel de valoroase nu numai că au fost realizate, ci a fost aproape și imperios necesară realizarea lor. Desigur, prin aceasta, nu intenționăm să excludem posibilitatea ca o traducere bună să se fi făcut și într-un mediu socio-cultural modest, chiar cu folosirea unor surse de foarte bună calitate, care fără îndoială au fost mai ușor accesibile în secolele XVI-XVII decât în veacurile anterioare. Însă o astfel de lucrare, mai ales când obiectul traducerii este un text de cult, nu a avut nicăieri aceleași șanse de difuzare ca traducerile sprijinite și girate de autorități, indiferent dacă erau politice sau religioase.

Am ajuns în sfârșit la sensibilele probleme ale localizării și datării traducerilor, pe care nu le-am inclus printre capitolele sintetizate în tabel pentru a nu interfera cu datarea și localizarea tipăririi. *Psaltirea* din 1651 se

⁷⁰ Melnyk 2009.

autoexcluse din discuție, deoarece, în cazul ei, și traducerea și tipărirea au avut loc la Alba Iulia, cele două etape aflându-se în succesiune imediată și ocupând împreună un interval de timp delimitat de angajarea ieromonahului Silvestru în 1646 și încheierea procesului tipografic în luna decembrie a anului 1651. În cazul celorlalte două titluri, cunoaștem doar locul și data tipăririi, Brașov 1570, respectiv Sibiu 1551-1553, care pot coincide doar cu revizia finală a textelor. Dar cum arătau ele în momentul în care au ajuns în mâinile lui Coresi și ale lui Filip Moldoveanu? Pentru a răspunde, filologii și istoricii au avut la dispoziție material documentar doar pentru Psaltire: cele trei manuscrise rotacizante cunoscute sub numele Psaltirea Hurmuzaki, Psaltirea Șcheiană și Psaltirea Voronețeană, până acum nefiind semnalată nicio variantă românească manuscrisă a Evangheliilor databilă anterior mijlocului de secol XVI.

Localizarea și datarea celor trei manuscrise rotacizante pe criterii lingvistice a avut de înfruntat dificilul proces de separare a ariilor dialectale aparținând originalului și copiștilor. La capătul a aproape un veac de cercetare, concluziile exprimate de filologi sunt categorice în a susține că avem de-a face cu copii realizate în Moldova în intervalul 1491-1516 (Psaltirea Hurmuzaki)⁷¹ – 1573-1578 (Psaltirea Șcheiană)⁷² ale unei traduceri unice⁷³. Originalul (*protograf*), nerotacizant⁷⁴, tradus din slavonă după un manuscris aparținând redacției pre-athonite a Psaltirii (anterioară secolului al XIV-lea)⁷⁵, a fost produs în sud-vestul Dacoromaniei (Banat-Hunedoara), de unde – eventual prin intermediul unei copii efectuate în nordul Transilvaniei – a ajuns în Moldova (*versiunea A*), unde a fost revizuit prin colaționarea cu un manuscris slavon aparținând redacției athonite (din secolul al XV-lea), rezultând *versiunea B*⁷⁶. Localizarea traducerii în Banat-Hunedoara se bazează pe 27 de elemente specifice: 11 aparținând foneticii, 3 morfologiei și 13 lexicului, al căror quantum variază de la un manuscris la altul, menținându-se totuși ridicat, ceea ce îl face imposibil de pus sub semnul întrebării⁷⁷. Verdictul emis în urma acestei constatări este de-a dreptul descurajator pentru eventuale reveniri asupra subiectului: „Ipoteza ca traducerea să se fi făcut în Moldova, iar stratul bănățean-hunedorean să se datoreze unei copii intermediare, pentru a reveni apoi în Moldova și a fi din nou «moldovenizate» în ceea ce privește limba, este posibilă

⁷¹ Mareș 2005a; Camară 2022.

⁷² Gheție, Mareș 1985, p. 299.

⁷³ *Ibidem*, p. 304, 308.

⁷⁴ Gheție 1982, p. 244.

⁷⁵ Camară 2021, p. 72-81; Camară 2022, p. 83-86.

⁷⁶ Gheție 1981, p. 162-163; Gheție, Mareș 1985, p. 315.

⁷⁷ Gheție 1982, p. 239, 243, 246; Gheție, Mareș 1985, p. 315.

teoretic, dar e mai complicată și așteaptă dovezi de ordin filologico-lingvistic și de istorie culturală⁷⁸.

Reamintesc că aceeași localizare în Banat-Hunedoara – unde exista încă din secolul al XIV-lea o comunitate catolică românească puternică⁷⁹ și unde, începând cu mijlocul celei de-a doua jumătăți a secolului al XVI-lea, se va dezvolta o comunitate românească reformată, cu o elită ce practica scrierea cu alfabet latin și grafie maghiară⁸⁰ – a fost propusă și pentru traducerea care a stat la baza versiunii tipărite a *Tetraevanghelului* din 1551-1553⁸¹. În cazul său, schimburile culturale cu universitățile din Europa Centrală, frecventate și de transilvăneni, unii dintre ei chiar români, au permis o breșă, pusă în evidență de cercetătorul român Ioan Florin Florescu, care a descoperit conexiunile textului românesc cu vechile traduceri cehe, poloneze și germane⁸², și cercetătorului maghiar Nagy Levente, care, sub denumirea „Rutenia”, a delimitat Maramureșul istoric, nordul Ungariei medievale, sudul regatului polono-lituanian și nordul Moldovei ca teritoriu ideal unde s-ar fi putut realiza traducerea, copiată mai apoi în sudul Transilvaniei de un bănățean-hunedorean⁸³. Un argument greu de eludat

⁷⁸ Gheție 1982, p. 243.

⁷⁹ Barbu 1998.

⁸⁰ Nagy 2017.

⁸¹ Gheție 1966, p. 73-77, 79; Gheție 1982, p. 243, 245; Gheție, Mareș 1985, p. 339-341.

⁸² Florescu 2015, p. 40, 60, 191-200.

⁸³ Nagy 2021, p. 33-35: „[...] o ipoteză verosimilă privind geneza *Tetraevanghelului* de la Sibiu ar fi următoarea. Traducerea s-a făcut înaintea apariției primelor Biblii cehești tipărite (1488, Biblia de la Praga), pe baza unor manuscrise care conțineau textul Bibliei de la Drezda și a Bibliei Olomoucká. Traducătorul trebuie să fi fost un umanist ardelean sau moldovean trecut prin Universitatea din Praga. După cele mai recente cercetări, în perioada 1348-1525, la Universitatea din Praga au studiat 31 de studenți ardeleni. Pe baza datelor de care dispunem, se poate afirma că niciunul dintre ei nu era român [...]. Nu avem date nici despre cunoștințele lor de limbă română. [...] Cunoaștem încă doi intelectuali de secol XV, care par să fi fost de origine română și care au frecventat o universitate europeană. Un anume Johannes Moldaviensis de Teleyth, adică Tileagd (în Bihor), se înscria în anul 1493 la Universitatea din Cracovia. Nu avem nicio altă informație despre viața lui, dar după nume se pare că a fost de origine română. Andreas Clementis Balachi de Deva (Deva), care se înscrie în 1492 la Universitatea din Viena, poate fi considerat și el de origine română. Despre ei s-ar putea imagina [...] că ar fi participat la traducerea *Tetraevanghelului* de la Sibiu. La Universitatea din Cracovia, Johannes Moldaviensis a învățat mai mult ca sigur și limba cehă, aceasta fiind la vremea respectivă o *lingua franca* a mediului aristocratic din Polonia. Studentul Andreas Clementis Balachi știa precis și limba germană, deci ar fi putut contribui la traducerea Bibliei lui Mentelin. Întrucât era originar din Deva, prin el s-ar explica și prezența elementelor dialectale bănățene și hunedorene în textul românesc.” Dar „este greu de închipuit că un cărturar român trecut prin Universitatea din Cracovia sau cea din Viena să nu fi participat la traducerea textului latin sau grec al Noului Testament. Or, în textul *Tetraevanghelului* de la Sibiu, cel puțin până la ora actuală, nu a fost descoperit niciun procedeu de traducere care ar dovedea influența variantei latine sau grecești a textului neotestamentar.”

Nagy 2021, p. 41-42: „[...] geneza *Tetraevanghelului* de la Sibiu ar fi următoarea: cineva traduce textul slavon, care mai târziu este colaționat cu alte patru (sau cinci) surse total diferite și

este că tot în „Rutenia” a fost alcătuit un alt text tradus în românește și tipărit sub patronajul mitropolitului român reformat, anume *Tâlcul Evangheliilor*⁸⁴, în care am

foarte îndepărtate în timp: Biblia Dráždánská (1360), Biblia Olomoucká (1417), Biblia lui Mentelin (1466), Noul Testament al lui Luther (1520) și eventual Noul Testament al lui Murzynowski (1551). [...] Dacă presupunem în cazul fiecărei surse o influență directă, adică dacă admitem că fiecare dintre cele cinci Biblii a fost în mâinile traducătorilor români, atunci complicăm prea mult problema [...].”

Nagy 2021, p. 47-52: „[...] unii termeni din textul grec, latin sau slavon al Bibliei sunt redați cu termeni identici sau similari în traduceri foarte diferite (cehe), polone, germane, maghiare, române), între care este greu de dovedit vreo legătură directă. Cred deci că este mai ușor să presupunem că în Bazinul Carpatic în secolele XV-XVI a existat o terminologie plurilingvă biblică orală, care a avut o circulație largă, decât să încercăm să dovedim în fiecare caz o preluare directă din diferite surse a termenului de tradus. Cărturarii bisericești sau laici care se ocupau cu traducerea textului biblic, trăind într-un mediu multilingv și multiethnic, vorbeau cu siguranță mai multe limbi, deci cunoșteau terminologia biblică utilizată în diferitele limbi naționale. Toate acestea întăresc ipoteza genezei Tetraevanghelului de la Sibiu în „Rutenia”, adică în zona Maramureșului și a Moldovei de Nord. Aceasta este singura zonă din Bazinul Carpatic unde cele cinci limbi (cehă, polonă, germană, română, maghiară) erau vorbite în cursul secolelor XV-XVI. Ea era deci un mediu optim pentru formarea unui lexic biblic comun multilingv.”

⁸⁴ Sursa acestui volum de predici a constituit și ea obiectul unei îndelungate dispute în literatura de specialitate. Pandele Olteanu a identificat-o ca fiind originalul după care a fost copiată în 1758 *Postilla de Neagovo*, conchizând că traducerea a fost realizată în Maramureș (Olteanu 1963; Olteanu 1965; Olteanu 1966; Olteanu 1983). Existența elementelor de limbă de origine bănățeană-hunedoreană a fost însă, și în acest caz, considerată dovada traducerii în sudul Transilvaniei, corespondențele dintre *Tâlcul Evangheliilor* și *Postilla de Neagovo* fiind explicate prin proveniența amândurora dintr-un original slavon, nu neapărat ucrainean (Gheție 1970; Mareș 1974; Gheție 1998). Disputa pare să fie soluționată de Nagy Levente, care a exploatat o mai veche ipoteză conform căreia sursa *Tâlcului Evangheliilor* a fost o carte de predici a lui Péter Juhász Melius, *Válogatott prédikációk*, tipărită la Debrecen în 1563 (Sulică 1936, p. 81). Într-adevăr, predica pentru ziua de 1 ianuarie se găsește, tradusă parțial, dar aproape cuvânt cu cuvânt, în *Cazania* coresiană, dar ea există, în traducere integrală, și în *Postilla de Neagovo*. La întrebarea dacă traducătorul român a folosit textul maghiar sau pe cel rutean, Nagy Levente îi dă fără ezitare dreptate lui Pandele Olteanu: „Sursa principală a *Cazaniei* a fost varianta originală a *Postillei de Neagovo*, scrisă în limba ruteană (carpato-ucraineană), cândva, în perioada 1563-1568. Prezența predicii lui Melius este o dovadă destul de sigură în sprijinul afirmației că nu a existat un original slavon al *Cazaniei* din care au fost realizate mai târziu separat cele două traduceri, adică cea românească și cea ruteană. (...) Volumul lui Melius putea să ajungă ușor din Debrețin în mediul rutean. Cartea este dedicată soției nobilului Mágocsy Gáspár, Massai Eulalia. Mágocsy era căpitanul cetății Gyula (Giula-Ungaria), dar în anul 1560, datorită [!] repetatelor atacuri turcești, s-a mutat cu familia mai spre nord, în cetatea din Torna (azi Turňa nad Bodvou în Slovacia), fiind totodată și căpitanul cetății din Munkács (azi Munkačevo din Ucraina), într-o zonă unde contactul cu populația slovacă și ruteană era un lucru de la sine înțeles. Nu este exclus ca familia Mágocsy să fi jucat un rol și în redactarea *Postillei de Neagovo*, fiind vorba de o familie care avea un rol de prim plan în răspândirea Reformei în partea nord-estică a Ungariei. (...) Mágocsy și soția sa au fost cei mai importanți mecena ai lui Melius, care a publicat șapte cărți cu sprijinul financiar al familiei Mágocsy. Cred deci că volumul de predici al lui Melius a ajuns prin familia Mágocsy în zona nord-estică a Ungariei, unde, tot din inițiativa familiei, a fost compusă și *Postilla de Neagovo*, scopul fiind răspândirea Reformei printre ruteni. (...) *Cazania* coresiană a fost tradusă undeva în

văzut că au fost cuprinși psalmi similari cu cei care derivă din versiunea B, prelucrați cu acel prilej prin colaționare cu *Psaltirea* maghiară tipărită la Cracovia în 1548⁸⁵.

Revenind astfel la traducerea Psaltirii, să observăm un fapt pus până acum pe seama hazardului și anume că toate còpiile păstrate provin din Moldova, neexistând nicio urmă a traducerii primare în Transilvania. Or, pentru a se bucura de un asemenea succes, încât să ajungă să fie copiată în afara granițelor provinciei, iar apoi, în preajma anului 1570, tot din Moldova să fie adusă spre a fi tipărită, vechea traducere românească a Psaltirii ar fi trebuit să supraviețuiască în teritoriul său de origine măcar până la tipărire, care a fost solicitată tocmai de bănățeni-hunedoreni, adică de cei mai îndreptățiți să dețină un exemplar descinzând direct din original, necontaminat cu moldovenisme. Absolutizarea contribuției copistului, mergând până acolo încât să modifice într-o proporție atât de mare lexicul, fonetica și morfologia originalului, făcându-l de nerecunoscut, mi se pare posibilă doar ca urmare a unui rulaj foarte intens și întins pe o perioadă de timp relativ îndelungată pentru ca modificările să atingă asemenea cote. Oare nu ar trebui să ne orientăm spre aceeași „Rutenie”, unde un cărturar originar din Banat-Hunedoara să fi tradus *Psaltirea* pentru uzul comunităților românești din zonă? Putea găsi și acolo manuscrise sârbești de tipul Psaltirii de la Belgrad, pe moșiile aparținând despotului Gheorghe Brankovici, întinse din comitatul Zarand până la Munkács, Baia Mare și Tokaj, obținute după 1439, pe care au fost stabilite nu doar colonii sârbe, ci și nouă mănăstiri⁸⁶, și s-ar putea explica astfel și amprenta lexicală nord-transilvană și traseul moldovenesc al còpiilor.

„Rutenia” (în Maramureșul de nord), iar mai târziu textul a fost dus în sudul Transilvaniei, la Coresi, fiindcă altundeva la vremea respectivă nu exista tiparniță chirilică românească. Traducătorii cazaniei trebuie deci căutați printre preoții români din Maramureș sau eventual în Bihor.” (Nagy 2021, p. 86-91). Mai rămâne de spus că, înainte de a fi predat lui Coresi, textul a fost aprobat de superintendentul Gheorghe de Sângeorz, de la care trebuie să provină amprenta bănățeană-hunedoreană a limbii. Și mai trebuie observată sincronizarea dintre tentativele de atragere la Reforma protestantă a românilor din Transilvania și Partium și a rutenilor din Episcopia de Munkács, deoarece *Tâlcul Evangheliilor* a fost tipărit în 1567-1568 (Gheție, Mareș 1985, p. 236), adică în același interval de timp – 1563-1568 – în care este estimată și compunerea originalului *Postillei de Neagovo*. Aproximarea cronologică atât de strânsă între cele două colecții de predici nu contrazice opinia expusă în citatul anterior, pentru că cele două texte nu se suprapun exact, în conținutul *Cazaniei* coresiene figurând 12 predici care nu se regăsesc în *Postilla*, despre care nu știm însă dacă reproduce sau nu integral originalul rutean, rămânând astfel deschisă ipoteza că *Tâlcul Evangheliilor* este o compilație din mai multe surse (Nagy 2021, p. 90-91).

⁸⁵ Nagy 2021, p. 95. Vezi și Munteanu 2009, p. 108.

⁸⁶ Informația provine dintr-o scrisoare adresată de călugărul franciscan Ioan de Capistrano papei Calixt III la 4 iulie 1455, în care descrie amănunțit politica duplicitară a despotului Gheorghe Brancovici față de unirea florentină, consemnând între numeroase acuze și pe aceea că: *Gloriatur proinde habuisse a praefato praedecessore vestrae sanctitatis bullam aedificandi novem loca in regno Hungariae, ubi manutenere vult calogeros graecos, qui omnino dicunt Spiritum sanctum*

Din cu totul alte rațiuni, o opinie similară a exprimat Petre P. Panaitescu, care a susținut traducerea Psaltirii în Maramureșul istoric, cândva, între 1498 și 1520, în timpul confruntărilor dintre starețul mănăstirii Peri și episcopul ortodox de la Munkács⁸⁷. Acestei opinii i-a opus Ion Gheție observația că „ne lipsește orice informație istorică privitoare la desfășurarea vreunei activități cărturărești în limba română în Maramureș și Ardealul vecin înainte de 1600”⁸⁸. Desigur, informațiile nu lipseau nici măcar în anii când și-a exprimat domnia sa părerea, dacă nu cumva cifra 1600 reprezintă o greșeală de tipar, vrând să spună, în realitate, 1500. În mod cert, cnezii și clericii români care au încercat să se emancipeze de sub autoritatea episcopului rutean nu puteau decide cu de la sine putere introducerea limbii române în biserică, cum a susținut Petre P. Panaitescu doar pentru a pune apariția primelor texte literare românești pe seama unor factori interni și a exclude astfel înrâurirea unui curent religios extern. Dar, redusă la esență, confruntarea dintre adepții unirii religioase florentine și oponentii săi, care a dat naștere Episcopiei rutene de la Munkács, a putut constitui terenul propice pentru dezvoltarea unor metode de atragere a populației, atât înspre o parte, cât și înspre cealaltă, în fapt nici Catolicismul și nici Ortodoxia nefiind contrare traducerii cărților de lectură, ci doar traducerii celor de slujbă. Rămâne de văzut care dintre cele două tabere a avut o astfel de inițiativă și asta nu doar în „Rutenia”, ci și în Moldova, unde unirea florentină are de asemenea o zbuciumată istorie⁸⁹.

Primele traduceri de texte religioase în limba română ar putea data – deci – din a doua jumătate a secolului al XV-lea, fiind o consecință a zelului misionar al ierarhiei ortodoxe unite cu Roma în virtutea Conciliului florentin sau – dimpotrivă – a discursului antiunionist. Avântul acestei emulații intelectuale, posibil întreținut de mișcarea husită, a primit noi impulsuri din partea Reformei și a cunoscut o nouă înflorire în a doua jumătate a secolului al XVI-lea, când vechile traduceri au fost revizuite și tipărite, devenind adevărate materiale de propagandă.

Concluzii

Încercarea de a pătrunde în laboratorul celor cărora li se datorează primele traduceri de cărți religioase în limba română folosind cunoștințele – ceva mai

non procedere scilicet a filio; qui negant purgatorium esse, qui inficiantur animas quorumcunque sanctorum nullam gloriam usque ad diem iudicii habere; nec animas quorumcunque damnatorum aliquam poenam pati usque ad iudicium, et multa alia, quae longum esset enarrare (Acta Bosnae, p. 225). Pentru contextul în care au fost formulate acuzațiile lui Ioan de Capistrano, vezi Diaconescu 1997, p. 38-40. Din păcate, informația despre existența celor nouă mănăstiri trebuie privită cu circumspecție, deoarece alte surse care să o confirme – dar nici să o infirme! – nu se cunosc. Însă rămâne de exploatat colonizarea sârbilor pe domeniile din Ungaria ale despotului.

⁸⁷ Panaitescu 1965, p. 66-97.

⁸⁸ Gheție 1974, p. 44; Gheție 1982, p. 243.

⁸⁹ Mureșan 2004; Mureșan 2008.

numeroase – despre confracții care au repetat demersul la mijlocul secolului al XVII-lea în capitala Transilvaniei nu a adus rezultate spectaculoase, dar a fost de natură să deschidă perspective încă insuficient bătătorite din cauza noutății literaturii care le-a pus în circuitul științific, precum și să readucă în actualitate opinii abandonate din cauza perspectivei ideologice greșite care le-a generat, dar insuficient exploatate în latura lor inovatoare. Principalul câștig al acestei investigații îl reprezintă conștientizarea că postura de înaltă cultură și înalt patronaj sub care s-a derulat efortul traducătorilor și tipografilor de la Alba Iulia din 1651 trebuie să se fi exercitat și asupra momentului și locului în care au luat naștere primele traduceri românești.

Abrevieri bibliografice

- Acta Bosnae* – *Acta Bosnae potissimum ecclesiastica cum insertis editorum documentorum regestis ab anno 925 usque ad annum 1752*. Collegit et digessit P. Eusebius Fermendžin, Zagrabie, 1892.
- Agrigoroaei 2018 – Vladimir Agrigoroaei, “Le faux problème hussite dans la littérature vieil-roumaine”, în coord. Eugen Munteanu, *Receptarea Sfintei Scripturi între filologie, hermeneutică și traductologie. Lucrările Simpozionului Național „Explorări în tradiția biblică românească și europeană”, VII, Iași, 18-20 mai 2017*, Iași, 2018, p. 77-99.
- Agrigoroaei 2019a – Vladimir Agrigoroaei, “The First Psalters in Old French and their 12th Century Context”, în *Vernacular Psalters and the Early Rise of Linguistic Identities. The Romanian Case*, București, 2019, p. 29-37.
- Agrigoroaei 2019b – Vladimir Agrigoroaei, “Preamble à une étude sur l’hérésie et la traduction biblique au Moyen Âge et à l’aube de la Modernité”, în *Biblicum Jassiense*, VIII, 2021, p. 15-91.
- BRV – Ion Bianu, Nerva Hodoș, Dan Simonescu, *Bibliografia românească veche*, vol. I-IV, Atelierele Grafice Socec & Co., București, 1903-1944.
- Barbu 1998 – Daniel Barbu, “Pèlerinage à Rome et Croisade”, în Daniel Barbu, *Byzance, Rome et les Roumains. Essais sur la production de la foi au Moyen Âge*, Deuxième édition, Bucarest, 1998, p. 159-181.
- Binder 1974 – Pavel Binder, „Din istoria legăturilor tipografice dintre Țara Românească și Transilvania. Ștefan, tipograful Noului Testament din Alba Iulia (1644-1648)”, în *Limba română*, XXIII, 1974, nr. 3, p. 245-248.
- Bunea 1902 – Augustin Bunea, *Episcopii Petru Pavel Aron și Dionisiu Novacovici sau istoria românilor transilvăneni de la 1751 până la 1764*, Blaj, 1902.
- Camară 2021 – Iosif Camară, „Cele mai vechi Psaltiri românești și redacțiile Psaltirii slavone”, în *Caietele Sextil Pușcariu*, V, 2021, p. 72-81.
- Camară 2022 – Iosif Camară, “New information on the Slavonic Sources of the Oldest Romanian Psalters”, în *Paleobulgarica*, XLVI, 2022, nr. 1, p. 81-94.
- Cipariu 1858 – Timotei Cipariu, *Crestomație seau Analecte literare dein cartile mai vechi si noue romanesci tiparite si manuscrise incepund de la seclul XVI pana la al XIX*, Blaj, 1858.
- Cobzaru 2007 – Mihaela Cobzaru, *Introducere la Dosoftei. Psaltirea de-nțăles*, Text stabilit și studiu lingvistic de Mihaela Cobzaru, Iași, 2007, p. 5-44.

- Conțac 2019 – Emanuel Conțac, "The Influence of Johannes Piscator's Scholarship on the 'Preface to the Reader' published in the 'Alba Iulia Psalter' of 1651", în *Vernacular Psalters and the Early Rise of Linguistic Identities. The Romanian Case*, București, 2019, p. 99-107.
- Demény 1965 – Demény Lajos, „O tipăritură slavă-română precoresiană”, în *Studii. Revistă de istorie*, tom 18, 1965, nr. 5, p. 1001-1038.
- Demény 1969 – Lidia A. Demény, „Xilogravurile lui Filip Moldoveanul”, în *Studii și Cercetări de Istoria Artei*, seria *Artă Plastică*, tom 16, nr. 2, 1969, p. 229-241.
- Demény 1971 – Demény Lajos, „Studiu introductiv istoric”, în *Evangheliarul slavo-român de la Sibiu. 1551-1553*, București, 1971.
- Diaconescu 1997 – Marius Diaconescu, "Les implications confessionnelles du Concile du Florence en Hongrie", în *Mediaevalia Transilvanica*, tom I, 1997, nr. 1-2, p. 29-62
- Dosoftei 2007 – *Dosoftei. Psaltirea de-nțales*, Text stabilit și studiu lingvistic de Mihaela Cobzaru, Iași, 2007.
- Dumitran 2001-2002 – Ana Dumitran, „Aspecte ale politicii confesionale a Principatului calvin față de români: confirmările în funcțiile eclesiastice și programul de reformare a Bisericii Ortodoxe din Transilvania”, în *Mediaevalia Transilvanica*, tom V-VI, 2001-2002, nr. 1-2, p. 113-181.
- Dumitran 2010 – Ana Dumitran, „Episcopatul românesc reformat din secolul al XVI-lea”, în Nicolae Bocșan, Dieter Brandes, Olga Lukács (editori), *Evoluția instituțiilor episcopale în Bisericele din Transilvania, Partea I. De la începuturi până la 1740*, Cluj-Napoca, 2010, p. 121-151.
- Dumitran, Mircea 2000-2001 – Ana Dumitran, Ioan Mircea, „Noblețe prin cultură: Ștefan Stoia de Ciugud”, în *Anuarul Institutului de Studii Socio-Umane, Târgu-Mureș*, III-IV, 2000-2001, p. 365-371.
- Evangheliarul 1551-1553 – Evangheliarul slavo-român de la Sibiu. 1551-1553*, Studiu introductiv filologic de acad. Emil Petrovici, Studiu introductiv istoric de L. Demény, București, 1971.
- Fejér 2012 – Fejér Tamás, "A fogarasi református eklézsia egyházjogi státusa a 17. Században", în *Erdélyi Múzeum*, 74, 2012, nr. 3, p. 124-137.
- Florescu 2015 – Ioan-Florin Florescu, *În multe chipuri de Scripturi. Studii de traductologie biblică românească*, Iași, 2015.
- Gherman 1999 – Alin-Mihai Gherman, „Tiparul bălgrădean între tradiție și modernitate”, în Iacob Mârza, Ana Dumitran (ed.), *Spiritualitate transilvană și istorie europeană*, Alba Iulia, 1999, p. 392-403.
- Gheție 1966 – Ion Gheție, „Considerații filologice și lingvistice asupra Evangheliarului din Petersburg”, în *Studii și cercetări lingvistice*, XVII, 1966, nr. 1, p. 47-79.
- Gheție 1968 – Ion Gheție, „Maramureșul anilor 1500 – patrie a textelor rotacizante?”, în *Limba română*, XVII, 1968, nr. 3, p. 251-258.
- Gheție 1970 – Ion Gheție, „Unde s-a tradus întâia Cazanie coresiană?”, în *Limba română*, XIX, 1970, nr. 2, p. 121-134.
- Gheție 1974 – Ion Gheție, *Începuturile scrisului în limba română. Contribuții filologice și lingvistice*, București, 1974.
- Gheție 1981 – Ion Gheție, „Maramureșul și textele rotacizante”, în *Limba română*, XXX, 1981, nr. 2, p. 155-164.
- Gheție 1982 – Ion Gheție, „Banatul și textele rotacizante”, în *Limba română*, XXXI, 1982, nr. 3, p. 238-246.
- Gheție 1998 – Ion Gheție, „Studiu introductiv” la *Coresi, Tâlcul Evangheliilor și Molitevnici românesc*, ediție critică de Vladimir Drimba, București, 1998, p. 9-18.

- Gheție, Mareș 1985 – Ion Gheție, Alexandru Mareș, *Originile scrisului în limba română*, București, 1985.
- Gheție, Mareș 1994 – Ion Gheție, Alexandru Mareș, *Diaconul Coresi și izbânda scrisului în limba română*, București, 1994.
- Iorga 1904 – N. Iorga, *Istoria literaturii religioase a românilor până la 1688*, București, 1904.
- Iorga 1989 – N. Iorga, *Istoria românilor din Ardeal și Ungaria*, Ediție îngrijită de Georgeta Penelea, București, 1989.
- Juhász 1940 – Juhász István, *A Reformáció az Erdélyi románok között*, Kolozsvár, 1940.
- Mareș 1974 – Alexandru Mareș, „O versiune rotacizantă a celor patru Evanghelii (un izvor necunoscut al Tetraevangelului din 1561)”, în *Limba română*, XXIII, 1974, nr. 3, p. 217-223.
- Mârza 1991 – Eva Mârza, „Psaltirea de la Bălgrad, 1651, 340 de ani de la tipărire”, în *Îndrumător Pastoral*, Alba Iulia, XV, 1991, p. 88-90.
- Mârza 1992 – Iacob Mârza, „Rostul traducerii și tipăririi „Psaltirii de la Bălgrad” în contextul secolului al XVII-lea. Importanța acestui act religios, cultural și politic. Circulația cărții”, în *Revista istorică*, tom III, 1992, nr. 5-6, p. 511-527.
- Mârza 1998 – Eva Mârza, *Din istoria tiparului românesc. Tipografia de la Alba Iulia. 1577-1702*, Sibiu, 1998.
- Melnyk 2009 – Marek Melnyk, „Piotr Mohyla (1596-1647). Sein religiöses Schaffen”, în *Studia Warmińskie*, XLVI, p. 119-151.
- Meteș 1935 – Ștefan Meteș, *Istoria Bisericii românești din Transilvania*, vol. I, Sibiu, 1935.
- Mureșan 2004 – Dan Ioan Mureșan, „De l'intronisation du métropolitaine Théoctiste Ier au sacre d'Étienne le Grand”, în *Ștefan cel Mare și Sfânt. Atlet al credinței creștine*, Sfânta Mănăstire Putna, 2004, p. 336-374.
- Mureșan 2008 – Dan Ioan Mureșan, „Teocist I și ungerea domnească a lui Ștefan cel Mare”, în Dumitru Țeicu, Ionel Cădea (ed.), *Românii în Europa medievală (între Orientul bizantin și Occidentul latin). Studii în onoarea profesorului Victor Spinei*, Brăila, 2008, p. 302-416.
- Nagy 2017 – Nagy Levente, „Texte românești din secolele XVI-XVIII în grafie latină și ortografie maghiară”, în Susana Andea, Adinel Ciprian Dincă, *Exercițiul scrierii în Transilvania medievală și premodernă / Literacy Experiences concerning Medieval and Early Modern Transylvania*, Cluj-Napoca – Gatineau, 2017, p. 126-135.
- Nagy 2021 – Nagy Levente, *Reforma la români. Un fenomen de transfer cultural în secolele XVI-XVII*, Oradea, 2021.
- Olteanu 1963 – Pandele Olteanu, „Les originaux slavo-russes des plus anciennes collections d'homélies roumains”, în *Romanoslavica*, 9, 1963, p. 163-193.
- Olteanu 1965 – Pandele Olteanu, „Presupusul original unguresc al Cazaniei I, din 1564, a diaconului Coresi: corectarea unei erori”, în *Omagiu lui Alexandru Rosetti la 70 de ani*, București, 1965, p. 645-650.
- Olteanu 1966 – Pandele Olteanu, „«Postilla de Neagovo» în lumina „Cazaniei I” a diaconului Coresi (cca 1564)”, în *Romanoslavica*, 13, 1966, p. 105-131.
- Olteanu 1983 – Pandele Olteanu, „Noi contribuții la istoria primei Cazanii românești – 1567”, în *Cumidava*, 13, 1983, p. 79-93.
- Ostapczuk 2022 – Jerzy Ostapczuk, *Cyrillic Early Printed Tetraevangelia issued on the Land of Medieval Romania in XVIth Century*, paper presented at the international symposium *Explorări în tradiția biblică românească și europeană*, ediția a XI-a, Iași, 16-18 iunie 2022.
- Panaitescu 1965 – Petre P. Panaitescu, *Începuturile și biruința scrisului în limba română*, București, 1965.

- Papp 1896 – Jon Papp, „Beiträge zum Studium des Altrumänischen”, în *Jahresbericht des Instituts für rumänische Sprache zu Leipzig*, III, 1896, p. 170-182.
- Pavel 2001 – Eugen Pavel, *Carte și tipar la Bălgrad (1567-1702)*, Cluj-Napoca, 2001.
- Păcurariu 1973 – Mircea Păcurariu, „325 de ani de la apariția «Noului Testament» de la Bălgrad”, în *Biserica Ortodoxă Română*, XCI, 1973, nr. 11-12.
- Sasu 2019 – Ileana Sasu, “Perfect Psalms for Perfect Men: The Use of Lollard Biblical Translations in Middle English Vernacular Preaching”, în *Vernacular Psalters and the Early Rise of Linguistic Identities. The Romanian Case*, București, 2019, p. 39-45.
- Săulescu 1875 – George Săulescu, „Glosariul Psaltirei lui Koresi din 7076 (1568)”, în *Buciumul român*, editor Theodor Codrescu, Iași, 1875, p. 289-304.
- Sulică 1936 – Nicolae Sulică, „Catehismele românești din 1544 (Sibiu) și 1559 (Brașov). Precizări în legătură cu izvoarele lor”, în *Anuarul Liceului de băieți „Papiu Ilarian” din Târgu-Mureș*, 3, 1936, p. 47-101.
- Ștrempel 1955 – Gabriel Ștrempel, „Sprijinul acordat de Rusia tiparului românesc în secolul al XVII-lea”, în *Studii și cercetări de bibliologie*, I, 1955, p. 15-42.
- Tasmowski 2007 – Liliane Tasmowski, “Notes pour une étude de l’Evangheliar slavo-român de la Sibiu”, în *Studii de lingvistică și filologie romanică. Hommages offerts à Sanda Reinheimer Ripeanu*, București, 2007, p. 545-558.
- Tax 2016 – Petrus W. Tax (ed.), *Der Münchener Psalter aus dem 14. Jahrhundert: eine Bearbeitung von Notkers Psalter*, Berlin, 2016.
- Țepelea 1970 – Gabriel Țepelea, *Studii de istorie și limbă literară*, București, 1970.
- Ursu 1987 – N. A. Ursu, „Concordanțe lingvistice între Psaltirea în versuri a lui Dosoftei și unele psaltiri românești din secolul al XVII-lea”, în *Limba română*, XXXVI, 1987, nr. 5, p. 427-442.
- Voleková 2019 – Kateřina Voleková, “The Old Czech Psalter and its Manuscripts Tradition in Late Medieval Bohemia”, în *Vernacular Psalters and the Early Rise of Linguistic Identities. The Romanian Case*, București, 2019, p. 47-53.
- Verkholantsev 2008 – Julia Verkholantsev, *Ruthenica Bohemica. Ruthenian Translations from Czech in the Grand Duchy of Lithuania and Poland*, Wien-Berlin, 2008.

